

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗАКАРПАТТЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У поліетнічному регіоні Українських Карпат етнічні спільноти у процесі співжиття постійно контактують і при цьому формуються етнічні самооцінки і ознаки сусідів. На міжетнічній взаємодії на Закарпатті активно впливала етнополітична Австро-Угорщини, згодом Чехословаччини і гортійської Угорщини, згодом Радянського Союзу... Спрацьовували й інші чинники.

У міжетнічних взаємовідносинах на Закарпатті можна виявити конфліктні і безконфліктні, інтегруючі і дезинтегруючі процеси. Вони зафіксовані не тільки в історичних документах, але у тій чи іншій мірі відобразилися у фольклорі і художній літературі.

Художня література - це одна із форм художнього освоєння світу, осмислення людського життя. Вона виконує багато функцій: і інформує, і поважає, і розважає... Коли художній твір реалістичний у своїй основі, то в ньому можемо шукати відтєржені різноманітні проблеми, у тому числі і проблем етнологічного характеру. Навіть тоді, коли у творі проігноровано реальне життя, ми його можемо вивчати для виявлення ментальності автора, для виявлення ідеологічних стереотипів того часу, коли твір було написано.

Для аналізу відбираємо тільки масштабні твори, у яких письменники намагаються осмислити історію краю у ХХ столітті.

"Микола Шугай, розбійник" Івана Ольбрахта¹. Чеський письменник Іван Ольбрахт (справжнє ім'я і прізвище Каміл Земан) роман про "останнього опришка Карпат" опублікував у 1933 році, змалював у ньому життя верховинського села Колочави і трагічну долю Миколи Шугая, який дезертирував із австрійської армії, займався розбоєм і був убитий своїми спільниками 16 серпня 1921 року. Роман перекладено українською (1934), німецькою, французькою, англійською, російською мовами.

"Гори говорять!" Уласа Самчука.² Автор роману - волиничанин, брав активну участь у національних визвольних змаганнях українців Закарпаття, матеріал для свого твору про Гуцульську республіку збирав у селі Ясіня від учасників і очевидців тих подій. Уперше роман надруковано у чернівецькому часописі "Самостійна думка" у 1934 році. На твір звернув увагу Дмитро Донцов і опублікував першу його частину у львівському "Вістнику" у тому ж 1934 році. Празький журнал "Проблем" так писав про роман Самчука: "Для нас, підкарпатців, цей твір має вагу велику, бо це взагалі перша повість з життя Підкарпаття, більшого обсягу, писана українською мовою, з виховним значінням" (1935, № 1-2). Львівські "Дзвони" виокремили іншу

думку про твір: "Ідеологія повісті - босва, можна сказати навіть націоналістична, але проведена здебільша з почуттям такту й міри" (1935, № 4).

"Карпатська рапсодія" Бели Іллеша³. Угорський письменник, автор "Карпатської рапсодії" (1941), знав Закарпаття, бо у Берегові і Сваляві пройшло його дитинство. Роман - автобіографічний, розповідь ведеться від імені Геня Баліста, угорця єврейського походження, який був свідком подій на Закарпатті від початку століття до впадіння краю у склад Чехословаччини. Над своїм твором Бела Іллеш працював у еміграції, в СРСР, хід історії оцінював з позицій комуністичної ідеології. Роман перекладено російською (1941) і українською (1950) мовами.

"Верховинно, світку ти инша..." Матвія Тевельова⁴. Цей роман у доробку російського письменника Матвія Тевельова - найпомітніший твір: уперше опубліковано його під псевдонімом п'яражем в "Роман-газеті" (М., 1953, № 9, 10), перекладено українською (1954), англійською, французькою, болгарською, іспанською, китайською, литовською, німецькою мовами. Розповідь ведеться від імені верховинця Івана Білишиця, хронологічні рамки твору визначає біографія головного героя - від 1908 до 1945 року.

"Карпати" Семена Сосиренка.⁵ У романі відображено найскладніший період в історії Закарпаття - від 1938 до 1944 року. Над твором письменник працював у 1951-1954 роках, ретельно зібравши матеріал про минуле краю. Історичні постаті (Олекса Борканюк, Августин Волошин і інші) змальовано з ідеологічних позицій: комуністів - ідеалізовано, представників національних змагань - історично. Відгуки про твір (Леоніда Новиченка, Миколи Бажана, Антона Хмарника і інших) були схвальними.

"Повінь", Федора Потушняка.⁶ Роман "Повінь" був підсумковим у літературній діяльності Потушняка: дві частини твору вийшли окремим виданням у 1959 році, за рік до смерті автора, третю частину опубліковано у 1962 році у посмертній збірці його творів "Мати-земля". 1919-1945 - такі хронологічні рамки "Повені". Завершується роман такими словами: "Персонажі роману вигадані автором, але вони взяті з дійсності - живої, присутньої, як синій ранок у Карпатах, задумлива осінь у лісах, біла зима в горах. Автор хотів змалювати їх живими людьми, як вони є, з їх хибами й чеснотами, на тлі своєрідних умов їхнього життя" (6, 429).

Рецензія А.Сегеди на роман ("Молодь Закарпаття", 1960, 2 березня) має промовистий заголовок - "Правдивий твір про минуле Закарпаття".

Діалогі "Верховинці" та "Кам'яний ідол" Юрія Мейгеша.⁷ Автор діалогів - "Верховинці" (1961) і "Кам'яний ідол" (1966) - змальовує життя у краї на зламі епох - від 1938 до 1949 року. У "Верховинцях" є такі авторські слова про місцеву інтелігенцію: "Між нею - запекла ворожнеча, що виростала з національних, соціальних, партійних та особистих мотивів. Всі боролися за якусь правду, за "загальне щастя". Кожен намагався обчорнити свого протинника. Для доводів

піднімалися перекручені історичні факти" (7, 32). На жаль, таку методологію застосував і сам Мейгеш.

Трилогія Михайла Томчанія про Жменяків. Три свої романи - "Жменяки" (1964)⁴, "Тихе містечко" (1969)⁵, "Брати" (1972)⁶ - Михайло Томчаній у 1974 році видав як своєрідну трилогію "Жменяки". Прототипів трилогії автор знайшов у своєму рідному селі Горяни, що недалеко від Ужгорода, героїв твору провів через дві світові війни. Роман "Тихе містечко" - автобіографічний, розповідь у ньому ведеться від імені Юрія Телегая, якого гортійський режим для прискорення процесу мадяризації відправив на роботу в угорське містечко Кунсаллаш.

"Птахи полишають гнізда" Івана Чендея. Роман вийшов у світ у часи хрущовської відлиги - у 1965 році. Автор показав, як будівництво Теребля-Рішської ГЕС у Карпатах змушує старого селянина Михайла Пригару покинути рідну оселю і переселитися на нове місце, що веде до руйнування батьківських традицій, до великих моральних втрат. Твір було перекладено російською мовою і видано у "Роман-газеті" (1968, №21), він викликав зливу рецензій, здебільшого сердитих.

"Сини Верховини" Василя Гренджі-Донського. У 1956 році Василь Гренджа-Донський писав у листі до дочки Зірки: "... в найближчі роки напишу великий роман, де змалюю всі події останніх 60 років... Мої друзі намовили мене написати автобіографічний роман". Із задуманої трилогії письменник встиг написати тільки першу частину, у якій розповів про життєвий шлях Любомира-Продана Гринюха, юнака із верховинського села Волового, який змушений був воювати на фронтах першої світової війни, а в час розпаду Австро-Угорщини усвідомив своє місце і роль у національних змаганнях українського народу. Роман опубліковано у 1986 році у шостому томі зібрання творів письменника, через 12 років після смерті його автора.

Для аналізу ми вибрали 10 художніх творів, у яких зображено життя русинів-українців Закарпаття у першій половині ХХ століття: 5 романів, авторами яких є письменники-гості (Ольбрахт, Самчук, Ілеш, Тевельов, Складенко), і 5 романів, що вийшли із-під пера уродженців Закарпаття - Гренджі-Донського, Потушняка, Томчанія, Чендея, Мейгеша.

Півстолітній відрізок часу в історії краю має пам'ятні віхи: бої у Карпатах під час першої світової війни, розпад Австро-Угорщини, Гуцульська республіка, Хустський з'їзд, прихід комуністів до влади у 1919 році, економічна криза у 1929-1933 роках, трагедія Карпатської України у березні 1939 року, визволення краю від гортійських загарбників осінню 1944 року... На сприйняття і відображення цих подій впливають етнічна ментальність і політична позиція кожного із десяти авторів художніх творів про Закарпаття.

Іван Ольбрахт причому суспільних рухів бачив у соціальній нерівності. Про верховинців, земляків Миколи Шугая, він сказав: "Це нащадки пастухів, які втекли

в ці неприступні гори перед наїздами татарських ханів на українську рівнину, праправнуки збутованих невільників, які втекли від кочовиків і шибениць підстарост і отаманів пана Йосифа Потоцького, правнуки повстанців проти здирства румунських бояр, турецьких пашів і мадерських магнатів, батьки, брати і сини тих, що вбиті у воєнних бойнях австрійських цсарів, а вони самі жертви єврейських пихварів і нового чеського панства, а всі разом, якби ти глянув у глибину їхньої душі, - розбійники, бо це єдиний засіб оборони, який вони знають" (1, 171). Автор наголошує: русини Колочави ненавидять чужоців за те, що ті "бояри", "магнати", "пихвари", "пани".

Авторський погляд на міжетнічні взаємини легко простежується в епізодах роману. Шугай в окопах першої світової війни потоваришував із вояком-німцем (1, 26); коваючись від переслідувань жандармів, приходить на полонину до дівчат із сусіднього німецького села і танцює з ними коломийку (1, 73); на заклик брата Юри вбити єврейку Рузю гнівається: "А грим на вас усіх!.. Не раз я з нею з однієї миски їв токан", - і віддав бідній єврейці усі гроші, які мав (1, 134), але ненавидить багатого вискочку Абрума Бера, батько якого "примандрував сюди з Польщі наліво голім володоюгою" (1, 86). Ольбрахт уточнює, що багатих євреїв "однаково ненавидять як русини, так і євреї" (1, 33).

Змалюючи життя русинів і євреїв Колочави, письменник зробив наголос на тому, що найбільше два етноси розмовляються релігією і звичаями (1, 32-33). Та у взаємовідносинах між цими етносами панує толерантність: "за століття спільного життя вони вже зникли до взаємних двадцят" (1, 32). Автор розуміє, що цю рівновагу легко порушити: "Однак боронь вас боже кинути між них думку. Тоді негайно перед вами з'являться два різних розуми і дві різні нервові системи. А обидва боги почнуть метати громи і блискавиці один проти одного" (1, 33). Такою думкою може бути сїонізм, антисемітизм. Правда, про сїонізм у романі сказано мимохідь (1, 67), зате осудові антисемітизму відведено кілька сторінок, на яких розповідається про капітана жандармерії у Колочаві - хворобливого антисеміта (1, 125-128).

Відштовхуючись від пращів життя, Ольбрахт говорить і про наявність проблем у міжетнічних стосунках. Після першої світової війни русини "вже не жили в одній державі, бо їх розділили між Польщею, Угорщиною і Чехословацькою" (1, 59). Для євреїв - вони "тої" (1, 32), для чеських жандармів - "твердолобі русини" (1, 90), Микола Шугай і його земляки у відповідь виношують ідею помсти: "Миколка втече з чеських рук так само, як він втік з мадерських і румунських. Миколка втече в гори і буде бити ворогів" (1, 64). В уста останнього опришка Карпат письменник вклав слова: "Були тут німці - пішли. Були тут росіяни - нема їх. Румуни зникли, мадяри також" (1, 66). Народний месник висловлює упевненість, що і "чехи тут не залишаться" (1, 66). Ці приклади засвідчують, що Ольбрахт боротьбу за соціальну справедливість сприймав у нерозривній єдності із національними змаганнями.

Улас Самчук у романі "Гори говорять!" розповідає також про соціальні національні змагання на Закарпатті (Гуцульщина) після розпаду Австро-Угорщини, поклавши в основу твору події в Ясінях - центрі Гуцульської республіки (січень 1918 року). Автор показує, як три брати Цокани - Дмитро, Юрій і Павло - проявляються національною ідеєю, стають активними борцями за неї.

Письмачик добре знає, які фактори впливають на формування національної свідомості: наявність національних періодичних видань (2, 29-30), читання українських книг (2, 70), просвітницька діяльність національної інтелігенції (2, 64), зв'язки між представниками розділеного кордонами етносу (2, 258)... Він фіксує етапи національної самоідентифікації гуцулів: 1) "Ми русини, а там за горою такі самі живуть" (2, 26), 2) "Тепер вони пізнають, що гуцул і українець це - одно й те саме" (2, 234). Фіксується і проміжний етнізм - у листі ради гуцулів до України. Починається той лист словами: "Спарги іл Великої України мармарошських русинів-українців" (2, 184), такий початок співзвучний із кінцевими рядками листа: "Наша рада досудила, ми хочемо ко вам, ко Україні бути, і сам нас похоровадіме от найстаршого до надменьшого" (2, 185).

У романі багато місця відведено міжетнічним взаєминим, і не тільки у житті громади, бо в Ясінях поряд із русинами проживали євреї, німці-шваби, угорці, але і в особистому житті героїв (Дмитро Цокан поковав угорку Кіті, а його брат Юрій - єврейку Естерку). У цих етносутиках простежуються асиміляційні процеси (гуцул Ягелюк змалдирзувався, угорка Кіті зукраїнізувалася), близький їм національний нігілізм євреїв Бразни ("Великою проблемою була для нього його народність, що її міняв тільки тричі. Тепер зупинився на державній, і вигідніше, й поважніше"; 2, 259), міжетнічна толерантність (швачка Естерка любить співати українські пісні, Павло Цокан влаштовує веселе застілля із швабями), національна нетерпимість ("Павло почав розводити своє. Про малярів, жидів. Незавидів їх"; 2, 25).

Характерно, що Ольбрахт із комуністичних, а Самчук із націоналістичних позицій однаково змалювали збройні виступи русинів Калочани і Ясіня у 1918 році: проходили ці виступи під лозунгом боротьби проти чужинців і виділилися у погроми корчмарів і крамарів (1, 44-45; 2, 137-138). Погромники пригадують образи: "А тепер черга на Бера, на Абрума Бера... Це ж йому відносили все своє конопляне полотно, вовняну пржку, овечі кожухи, втігні курей, це ж від нього замішок кукурудзяної муки треба було брати його корія на зимовлю до своїх стаель і на своє сіно, якого не вистачало самим" (1, 44-45); "Не чує... А не бієш, як людей оббирав, останню худобину з хліва тигнув, як селян паленого обполював, і змаришовав у них фальшиві підписи, тоді нос не був глухий" (2, 138). Збіг оцінки подій говорить про те, що обидва письменники угадували життєві реалії.

У романі Самчука проведено думку, що одні ті ж події можуть сприйматися по-різному: про події в Ясінях один часопис сказав як про "неймовірно жадливі

вимоги до єврейського міжмісцевим населенням і жидівством", соціалістичні і комуністичні видання побачили в тому тільки "зріст небезвечних націоналістичних тенденцій серед населення, а разом з тим зріст антисемітизму" (2, 179-180); якщо за інформацією агенції "Рейтер" 7 січня 1918 року "українці обсадили малярську залізничну станцію в Карпатах Ясіня", то в інтерпретації московського "Роста" це подіяється з негативною оцінкою: "Відділи білолетворівських банд рухаються на захід і загрожують успішному розвитку робітничо-комуністичного фронту Малярщини" (2, 214-215).

У художньому творі ще у більшій мірі проявляється воля автора. Ольбрахт у колочавських подіях побачив тільки "несамовитий порив до волі" (1, 171). Для Самчука події в Ясінях - одні із неминучих етапів на шляху до Соборної України. Вони дали поштовх для формування національної свідомості русинів-українців. Дмитро Цокан в учасній цих подій Марійці Мажичук бачить символ того поступу: "Хіба це та сама Марійка? Та гуцулка? Русинка? Та соромлива, тиха, боязка? Ні, це вже не вона. Це жінка нової раси, сильної й незаной. Вона відпалілена і виявлена світові. Це Українка" (2, 234). А Юрій Цокан, розмовляючи над повстанцями "пралор з жовтою і блакитною барвою", проголошує пророчі слова: "Це є пралор будучої нашої великої держави, яка повстане коло Києва над Дніпром і до якої маємо належати ми" (2, 132).

Василь Гренджа-Донський у "Снігах Верховини" розповів про той же період визрівання на Закарпатті української ідеї, що і в романі Самчука. Любомир-Продан Гринюх, як і Дмитро Цокан, на східному фронті першої світової війни зустрічається з представниками свідоми української інтелігенції, читає українські книги ("Кобзар" Шевченка, "Історія України-Русі" Аркаса), знаходить одностудців серед земляків-верховинців, стає активним учасником проголошення соборності усіх земель України. В обох романах знаходимо багато концептуальних співпадань: етнічна самоідентифікація полоненого із числа російської армії (у Самчука - "Іх бін українер", у Гренджі-Донського - "Я не є москалем, але українцем"), сприйняття з'їзду в Хусті у січні 1919 року як першої віхи на шляху національно-визвольних змагань русинів краю (герої роману Самчука обмірковують "справу конгресу в Хусті, на якому має бути проголошена злука Закарпаття з Українською Державою", 2, 188; герої "Снігів Верховини" закликають горян: "Ідїть на конгрес до Хусту і голосуйте за Україну!", 12, 343), наповнення одним етнічним змістом поняття "наші", "свої", "брати": Юрій Цокан "говорив про нашу єдність з татями братами за горами, про необхідність об'єднання" (2, 181), Дмитро Цокан називає полтавчанина земляком (2, 89), Українське телеграфне агентство в Києві збройні сили Гуцульської республіки називає "нашими військами" (2, 215); Гринюхові

навіть бабські сварки українською мовою "приємно б'ють до вух, бо все те своє, рідне" (12, 356), а коли побачив архітектурні споруди Києва, то відчув себе "шасливим, що може себе назвати сином того народу, який має такі пам'ятки і таку славу тисячорічну традицію" (12, 360).

Однаково Самчук і Гренджа-Донський сприймали бінарну опозицію "свої - чужинці". У обох авторів ця опозиція - між корінними жителями краю і тими, хто прийшов сюди за допомогою збройних сил, дипломатії чи капіталу. У Самчука - це угорці, євреї, росіяни, румуни, чехи: "Забрали також москаликів й нашу маржину. Батько, який довго вірив, що то "наші", переконався нарешті... І ті вороги, і ті неприятели" (2, 62); "Після звільнення нашої країни від румунів та після катастрофи визвольних українських змагань до нас запрошено чехів" (2, 256). У Гренджі-Донського - це, перш за все, угорці і євреї.

Опозиція "русини - угорці", за Гренджею-Донським, виникла на ґрунті офіційної політики про пріоритет панівної нації і ігнорування етнічних інтересів корінного русинського населення. Гринюха обурює мадяризація через школу, урядові установи, службу в угорській армії. Але це не стосується особистих контактів між представниками двох етносів (Гринюх покохав угорку), культури (Гринюх мовою оригіналу читає твори класиків угорської літератури).

Опозиція "русин-євреї" має інший ґрунт - економічний. Тим, що євреї Пікель купив ліси біля Волового, євреї Рапопорт - полонину, корчмар Зіхерман "за горілку" - широке поле, а нотар Пікель, аби дати роботу одноплеміннику, позбавив цигана Шоронду можливості ковалювати, русина Путраша-Баранчука стельмахувати (12, 45-49), внесено дисгармонію у життя селянської общини, посяяно зерна не тільки соціального невдоволення, але й етнічного протистояння. У Самчука ця думка сконцентрована у словах Павла Цокана: "Що є тут Розенкранц? Чорти його знають, звідки присунувся сюди, розставив свою павутину й смочке нашу кєрєвавицю. А скільки тих Розенкранців налізло до нас? Глянь на Ясію. В долині, при дорозі, самий собі Розенкранц. А наш гуцул бозна куди заліз під небо й сидить, як воша голодна" (2, 26).

Якщо один етнос не зачіпає життєві інтереси іншого, то й не виникає протистояння між ними. У романі Самчука є епізод з представниками німецького етносу, але опозиція "русин - німець" не виникає. Так само нема протистояння русинів і циганів у "Синах Верховини".

Бела Іллєш на українські національні змагання дивився критично. Розповідаючи про появу у селі Памете (десь біля Мараморош-Сігета і Великого Бичкова) народівців-студентів, Геца Балінт іронізує: "Студенти ці носили українські вишиванки, довге волосся і розмовляли на потівський лад. Їхні розмови були скеровані в першу чергу проти євреїв, які, за їхніми словами, стали головною

причиною злиднів русинського народу. Частенько звинувачували вони також і угорських панів. Всюди, де тільки появлялися ці студенти, рано чи пізно розпочиналися криваві бійки між русинськими, угорськими і єврейськими робітниками" (3, 242). Висміювавво народівства присвячено главу "Пророк" (3, 255-278). Оповідач Геца Балінт вважав, що негативному впливу агітації народівців протистояли соціалісти: "Якщо студенти мало говорили про соціалістів, то тим більше і рідуче нападали на "вишивали сорочкою" соціалістичні агітатори. Місцями їм удавалося навіть паралізувати агітацію цих пророків і відновити єдність русинської, єврейської і угорської бідноти" (3, 260).

Міжетнічні взаємини на Закарпатті - магістральна тема роману Бели Іллєша. Про склад населення міста Берегова читач має зробити висновок на основі звичного одягу міщан: "носять угорські костюми із нашивками, русинські кожушки та постолі, єврейські каптани і шапки" (3, 23). Ці три етноси сусідують і в Сваляві: "У Сваляві на лісопилні і на будівництві залізничі Свалява - Поляна працювали угорські, русинські та єврейські робітники" (3, 31). Такий же склад населення і у третьому населеному пункті краю, куди закинула доля Гезу Балінта: "В селі Пемете, згідно з переписом 1910 року, нараховувалось дві тисячі сто сімдесят чотири мешканці - тисяча сто сорок три русини і тисяча тридцять один угорець. У числі тих, що називали себе угорцями, було сімсот чотирнадцять осіб "Мойсєєвого віросповідання", цебто, попросту кажучи, євреїв" (3, 218). Ще згадано берегівських циганів (3, 29), свалявських словаків (3, 76), румунів (3, 55).

У першій частині роману є кілька епізодів, які показують, до чого веде міжетнічна ворожнеча: притуплює милосердя до жебраків (3, 51), руйнує дитячу дружбу (3, 47), провокує бійку (3, 78-79). Далі автор звеличує тих, хто прагне на користь інтернаціонального єднання пролетарів: єврея Фельдмана, що відкрив у Сваляві робітничий клуб, на вивісті якого "було написано трьома мовами - угорською, українською і єврейською: "Ласкаво просимо!" (3, 85); угорця Томаша Есе, який з червоним стягом в руках у атаку проти білочехів повів "довговолосих русинських, бородатих єврейських і вусатих угорських батраків і лісових робітників" (3, 354); русина-інтернаціоналіста Миколу Петрушевича, який загинув на шибениці з прощальним словом "Москва" (3, 512).

Релігії (юдаїзм, православ'я, католицизм, протестантизм) як такі, що розмежовують етноси, відкидаються, натомість утверджується соціалізм і атеїзм: "З бласкєвичною швидкістю розповсюджувалася серед людей карпатських сіл нова релігія, яка відрізнялася від усіх інших тим, що вона обіцяла рай те після смерті, а збиралася створити його тут, на землі" (3, 259). На початку життєвого шляху релігії відкидають і Геца Балінт ("замість того, щоб вивчати єврейський текст біблії, я грався з Ніною", 3, 73), і Микола Петрушевич, батька якого "поховали без попа" (3, 67).

Герої роману знають, як здолати мовні відмінності між народами:

"Коли увесь світ буде однією країною, всі люди говоритимуть мовою есперанто" (3, 196). Геза Балніт, батьки якого були євреями, не знав єврейської мови, бо вважав себе угорцем, а русини Микола Петрушевич добре володіли угорською і єврейською мовами: "І не тільки староєврейську мову я не вичинив. Не оволодів я і шоденною єврейською мовою. Якщо мені доводилося мати справу з такими єврейськими дітьми, які знали тільки по-єврейськи, мені за перекладача був Микола. Він добре розмовляв по-єврейськи" (3, 74). Автор тільки засіб спілкування для досягнення певної мети. Тому усіх соціалістів змалював багатомовними: "Берегівський розношник газет, як з'ясувалося, читав не тільки по-угорськи, але і по-німецьки, й по-французьки. Фечке теж умів читати. І по-угорськи, і по-єврейськи" (3, 31).

При таких поглядах батьківщина не що інше - як географічне поняття: "Всі пеметинці, незалежно від різниці мов, вважалися просто пеметинцями. А ті, що не були пеметинцями, були "чужоземцями" (3, 233). Соціалістів-інтернаціоналістів краю Бела Іллеш змалював людьми, "які готові були першої-ліпшої хвилини взятися за зброю і віддати життя за країну Леніна" (3, 480). Для героїв роману батьківщина там, де проголошено соціалістичний лад. Ось як сказано у романі про сприйняття на Закарпатті проголошення Угорщини радянською республікою 21 березня 1919 року: "Відійти від Угорщини! - було лозунгом великих поміщиків. А русинські, угорські та єврейські батраки і лісоруби були зараз за Угорщину - за Радянську Угорщину" (3, 351).

У романі багато надуманих схематичних епізодів: про село Пемете, що його "заснували євреї в останньому десятиріччі вісімнадцятого століття", а русини прийшли туди "з Галечини в 1846 році" (3, 221); про побут русинів, які ніби з сокирами полюють на вовків, босими працюють у лісі, опалюють кізками (3, 221, 306, 343); про єврея-свинопаса (3, 244); про русина-шабесгоя Верховина, який мріє одружитися на єврейці, мати свого шабесгоя (3, 282). Історичний факт про спробу загоноу повстанців під керівництвом Федора Бекеша проголосити на Сколівщині 20-25 серпня 1920 року Бойківську республіку¹⁰ Белою Іллешем інтерпретовано як подію з великим міжнародним резонансом: загоноу повстанців очолюють русин Петрушевич, фін Кестіхало, словак Віхорлат, вони захопили станцію Лавочин, роззброїли український загін Бекеша, почали бій із білополяками, аби прорватися назустріч військам Будьонного, але шлях цей перекриває "послана з Кракова польська кавалерія", "велика румунська військова частина", їх обстрілюють "чотири французькі літаки", "чеські легіонери" (3, 448-500).

Матвій Тевельов в основу роману "Верховина, світку ти наш..." також поклав схему, а не правду життя: перше слово, яке вивів олівцем на папері Іван Білинєць, було "Росія" (4, 18); для нього і його земляків слово "революція" таке ж необхідне, як "хліб і мама" (4, 21); у 1918 році він зачитує селянам

Студениці (узагальнена назва верховинських сіл Студеного, Пилипча, Ростоків, Нижніх Воріт) із газети "Правди" доповіді Леніна про мир і землю (4, 20); коли було встановлено радянську владу в Угорщині, "над дахами міських управ Студениці, Бистрого та інших верховинських сіл тріпотіли на вітрі червоні прапори з серпом і молотом" (4, 27); ужгородцями для привітання вступаючих у місто радянських військ "вздож тротуарів, на вивісних з квартир столах, були нагромаджені гори яблук і залплетені дозою пляшки" (4, 413).

Є у романі багато такого, що дуже далеке від правди: ніби на Верховині переряджені чортом і смертю цілісеньку ніч танцюють навколо труни із покійником (4, 16); лісоруб ходить "з довгою сокирою, заткнутою за широкий пояс" (4, 20); Іван Білинєць, аби обманути відчуття голоду, "розрізав на шматки сиром'ятний ремінь, розмочував шматочки в солоній воді, в якій мати варила картоплю, не зчищаючи шкірку, і жував ці шматки цілими днями" (4, 44); демонстранти-комуністи Іршавщини ніби несли над головою солом'яні опудала Генлейна і Августина Волошина (4, 241). Останню інформацію вкладено в уста Олекси Куртинця, прототипами якого послужили Олекса Борканюк та Іван Турянця, але ж відомо, що Борканюк був толерантним у стосунках із Волошином, про що свідчить виступ секретаря комуністичної організації краю на відомому з'їзді просвітян Закарпаття у 1937 році.

Про етнічні проблеми у романі Тевельова говорить мало. Підкреслюється ідея інтернаціоналізму: після закінчення першої світової війни із російського полону повертаються "австрійці, русини, угорці, чехи, у зеленуватих шинелях, у м'яких кашкетах зі споротими кокардами, замість яких у багатьох тріпотіли червоні клаптики" (4, 21); на навчання до Радянського Союзу русина Горулю переправляють "разом з групою чеських і угорських комуністів" (4, 288); етноси консолідується на соціальних пасадах: "В людей, у яких руки в мозолях, чи то чехи, чи русини, угорці чи словаки, свій закон - товариство!" (4, 113).

Якщо у романі Бела Іллеша негативно оцінюються представники німецького етносу ("Май, угорцю, пильний зір - німцям ні в чім не вір", 3, 97) і польського етносу (донощик Август Татажинський, який "як справжній поляк і правдивий католик" був тої думки, що "Адам у раю теж був поляком і католиком", 3, 239), то в романі Матвія Тевельова осуду піддано угорських націоналістів, які зазіхають "на підкарпатський край" (4, 291), безжалісно знищують надбання культури інших народів: "П'яні молодечки підбирали в оберемки скинуті книги, несли їх до багаття і, розгойдавши, з уплююканням штурляли в вогонь" (4, 334).

Вустами Івана Білинця засуджує Тевельов і українських націоналістів: Августина Волошина ("Августин Волошин - уніатський священник і вояничий голова українських буржуазних націоналістів, людина з лисичим личком і прихованими за скелками окулярів колючими очима", 4, 203).

адвоката Дуловича ("Це була балакуча, та, безумовно, не дурна і слостережлива людина із світоглядом щиніка. Однак щинізм свій він дуже вміло прикривав націоналістичним словоблудством і палкими одами на честь Волошиня", 4, 322), професора Казарика, якого негативно мало характеризувати те, що він ходив у "вшиваній сорочці" (4, 161). Про захоплення етнографів Казарика розповідається з іронією: "Він розмулено писав про дерев'яні церквіжки, ошпоки, сіряки, курей криті соломою лати, постолти, називаючи все це нашою національною самобутністю" (4, 161).

В той же час Іван Білинєць чітко усвідомлює, представником якого народу він є:

- Не про те я тебе питаю, - сказав він. - Хто ти: німець, чи мадяр, чи словак?
- Ні, - промовив я, дивуючись незнанню Горулі, - я русин" (4, 17).
- Так, Іван Білинєць, - підтверджую я.
- Ваша національність?
- Українець" (4, 328).

Тевельов ділить один і той же етнос на тих, хто вимагає незалежності (їх називає буржуазними націоналістами, про трагедію Карпатської України говорить щинічно: "Волошинська держава" безславно закінчила своє ганебне існування"; 4, 337), і тих, хто своєю батьківщиною вважає Радянський Союз: "Договір між СРСР та Чехословаччиною назавжди ліквідував вікову несправедливість. Возз'єднання з рідною Україною, наш зелений закарпатський край став радянським, а я, Ружана, Горуля, лікар, що лікував мене, - громадянами Радянського Союзу... Ми стали частиною нашої великої Батьківщини, її дихання стало нашим диханням" (4, 429).

Роздуми Івана Білинця про свою національність і громадянство повністю збігаються з провідною думкою гімну колишнього СРСР: "Союзом незламним республіки вільні навів об'єднала велика Русь..." Ми читаємо у романі: "Чим більше говорив Марек про вчених Росії, тим невідступніше я думав про свій край - маленьку, насильно відірвану, але кровну частку великої країни, - і на душі ставало відрадіше від свідомості, що я можу назвати народ, який дав світові так багато надзвичайного, моїм народом" (4, 102). Волею автора звеличує російський народ і чех Марек: "Ми злочинно мало знаємо про росіян. Про яку-небудь німецьку або англійську нікчемність у нас видаються фоліанти на крейдяному папері, з портретами прабабок, але про тих, хто своєю працею довів, що люди можуть творити природу, диктувати їй свою волю, у нас про них мовчать!.. Великий, щедрий і безкорисливий народ! Людство багато чим зобов'язане йому і буде зобов'язане ще дуже багато й багато чим..." (4, 102).

Семен Складенко перебував у сфері того ж ідеологічного впливу, що й Матвій Тевельов. У "Карпатах" віддзеркалюються і ідеї інтернаціоналізму, і ідеї боротьби проти українського "буржуазного націоналізму", і ідеї входу краю до складу Радянської України.

Етноніми "русин" і "українець" автор витлумачує як синоніми: "Споконвіку в цьому краї над річкою Тисою і на високих схилах Карпат жили українці. Але були вони відгороджені від рідних людей високими Карпатами; загарбали в них багатства гір і долин і передавали одні одним в руки то австрійські барони, то угорські князі, то чеські пани. Вони ж перепродували ці багатства французьким, швейцарським, американським магнатам. Був бідний, голодний на рідній землі русин, але свято зберігав звичаї і мову своїх предків, завжди з надією звертав свої очі до братів на Схід" (5, 38). Так на допиті ідентифікує себе й Олекса Борканюк: "русин, тобто українець" (5, 320). Так заявляє на суді підпільник Василь Жупан: "ми - тільки українці, що живемо з давніх-давен за Карпатами і мріємо про возз'єднання з рідною землею (5, 640). Так сказав на з'їзді Народних комітетів у Мукачеві 26 листопада 1944 року віячар Сегін: "Я кажу вам, як українець, як звільнена людина Верховини - волимо ми до матері - Радянської України" (5, 789).

Знав автор і інші етноніми: "Українське населення, яке, залежно від обставин, прозивали то русинами, то рутенами, а тепер, за фашистів, - угорцями греко-католицького віросповідання, - мусило мовчати" (5, 412). Вчитель Йосип Короджій, протестуючи проти запровадження в сільській школі на Гуцульщині угорської мови, пояснює: "Тутешніх людей прозивав дехто й рутенами. А вони ж, ви самі знаєте, звичайні українці" (5, 167).

Складенко показав політичну основу рутенства. В уста мадярона Дем'яновича вкладає такі слова: "Не русини ми і не якісь-там українці суть, а рутени... Русини той, хто комуніст або співчуває їм, а ми рутени, прагнемо до найбільшої єдності з угорською державою і цілком бажасмо злитися з угорством..." (5, 306). Такої думки був і прем'єр-міністр Угорщини Калаї: "На Карпатах немає і ніколи не було якихось особливих українців, а угорці греко-католицького віросповідання..." Очі отих угорців греко-католицького віросповідання завжди були обернені на Європу, а не на Схід" (5, 415).

У романі показано і механізм рутенства: стаття на замовлення, у якій проведено думку, що "підкарпатські українці колись, може, й були зв'язані зі східними слов'янами, але біологічний розвиток українців порушив ці зв'язки й під кількасотлітнім впливом Європи продовжувався в окремому напрямі, внаслідок чого постав такий новий тип людей, якого на Сході ніде не зустринеш..." (5, 471); сформована у будапештському "Угро-руському клубі" на "субсидії" Калаї кишенькова партія - Автономне з'єднання підкарпатських русинів (5, 676).

Не шкодує автор чорних фарб і для змалювання українських націоналістів: висміює мазепинки і тризуби (5, 411), січовиків ототожнює з фашистами (5, 662), презирливо називав петлюрівцями, гетьманцями, волошинцями (5, 675, 782). У цьому романі Складенко перегукується із творами Ольбрахта, Іллена, Тевельова. У романі "Микола Шугай, розбійник" капітал-

білочех. "сповнений антисемітської люті", проклинає євреїв: "Ех, сволоти! Знищити їх, як Петлюра!" (1, 126). Комуніста Кестікала (роман Іллеша "Карпатська рапсодія") стривожило, коли повсталі в Лавочному "з будинку сільського управління зірвали польський прапор, але на його місце підняли не червоний прапор, а український" (3, 492). Коли "національну армію", що нараховувала вісімдесят два чоловіки, без пострілу було обеззброєно "протягом кількох хвилин", Кестікало, допитуючи Бекеша, кепкує над справою "Великої України" (3, 493). Івана Білинця в романі Тешельова обурює, що маніфест про воз'єднання, проголошений радою в Хусті у січні 1919 року, "прибрали до рук вмілі адвокати, духовні отці та газди" і виврадили з ним депутацію через гори "не до Радянського уряду, як того хотів і чекав народ, а до Семена Петлюри" (4, 27-28).

У Склярєнка тільки одна перспектива воз'єднання українських земель - на комуністичних засадах. Комуніст-підпільник Степан Шегута розтлумачує гуцулові Ковачу: "Пан Калаї кричав сьогодні, що тут у нас немає і ніколи, мовляв, не було українського народу, а бреше - цей народ був і є споконвіку, і ніколи цього народу не знищити. Пан Калаї каже, що наші люди завжди повертали свої очі на захід, на Європу, - а вони завжди, тим більше у важкі роки, повертали свої очі на Схід, бо там живуть рідні нам люди, наші брати, там Радянська Україна!.. З цими Калаями боролись і боротимуться трудящі українці" (5, 419). Аби ця думка була зримою, письменник, всупереч правді, прибічниками Калаї зробив учасників українських змагань Ключураків і Клемпушів, керівників партії "Українське національне об'єднання", а вказів розмістив зігнаних сюди селян і робітників у національних строях: "на вуличках стояли пліч-о-пліч прості люди - трудящі Закарпаття, українці" (5, 411).

Говорячи про "зачарованість на Схід", письменник має на увазі не стільки етнічну Україну, скільки радянську державу - СРСР: "У неосяжному світі була єдина країна, де могла знайти притулок і вільно дихнути людина. Людина, що не мала місця в поневоленій фашистами країні, мала надію на батьківщину - Радянський Союз" (5, 178). Олекся Борканюк, пояснюючи на суді, чому взяв у руки зброю, також зробив на цьому наголос: "Взяв, Кажу я, бо є на світі Комуністична партія, бо існує Радянський Союз, бо за Карпатами близько Україна - сестра Закарпаття" (5, 326). Тому у контекст того часу Склярєнко вводить поняття "радянський народ": "через високі Карпатські гори й "лінію Арпада" докотилась чутка, що фашисти вже зазнали жорстокої поразки на Східному фронті, що радянський народ, його Червона Армія з більшою й більшою силою б'є фашистські полчища" (5, 298-299). Чи не тому, що відчував різницю між поняттями "радянський народ" і "український народ", один із делегатів з'їзду Народних комітетів у Мукачеві "воз'єднання з рідними братами" назвав воз'єднанням з "російським і українським народами" (5, 788).

Федір Потушняк у "Повені" славословить малу батьківщину - село десь на Іршавщині (упізнаємо прикмети Осою, Новоселівці, Ільниці, Білок): тут живуть і працюють герої твору, сюди повертаються із далеких світів, тут обертаються трагедією чи радістю масштабні події першої половини ХХ століття (розпад Австро-Угорщини, революція в Росії і Угорщині, входження краю у склад Чехословаччини, окупація Закарпаття гортівськими військами, перемога Радянського Союзу у другій світовій війні). В основі буття селян - праця на землі, вірність народним традиціям. Старий Стефан проголошує: "Кожний чоловік повинен мати на землі куток, де жило б його серце, пам'ять по ним, де була б його могилка, яку ніхто не рушить". Діло Митер заповідає: "Книги мої передайте Василеві... онукові". Книги ті - це календарі-місяцеслови та збережені номери газети "Неділя", що виходила "народною мовою" (6, 28).

Герої твору розуміють, що народ живе доти, доки живе його мова. Дід Митер навчив внука Василя "читати кирилицею, бо в школі вчили тільки по-мадьярському", сварить попа, що той "не випикує і не читає рідні газети", співчуває вчителю, якого перевели в інше село за те, що "вчив у школі дітей співати по-нашому" (6, 29). Учителя-емігранта, який розповідає про Київ, співає "Рече та стогне Дніпр широкий", селяни приймають за свого: "Люди мов заверзли - слухали. Рідне слово мало чародійну силу" (6, 73). Цей вчитель допоміг онукові діда Митра етнічно самовизначитися - відчуті себе часткою того народу, який "коло Дніпра живе" (6, 75). І протилежне бачимо на прикладі занепаду роду Михайла Гори, внучка якого не в змозі зрозуміти віршоване послання односельчанина Антона Каменяра: "Читати їй було важко, хоч написано все було гарним, чітким почерком. Юдіф погано розуміла мову, на якій говорила лише із служницею, батьком та дідом Михайлом. Мати, дід Евлер і всі її знайомі говорили по-німецькому чи мадьярською мовою, і зараз Юдіф пошкодувала, що так погано знає мову свого батька" (6, 318).

Автор показує, що мовні суперечки на Закарпатті у 30-і роки викликають насмішки у цивілізованому світі. Чех-журналіст пояснює допитливим юнакам-русинам: "Ще недавно карпатські русини гризлися між собою на вірі точно, як у середньовіччя. Телер гризуться з-за двох літер і двох граматик" (6, 279). Авторську позицію знайдемо у словах студента Василя Васк: "Мову признаю українську, народну... Мова в державі повинна бути та, якою народ говорить. Хоч сам я знаю непогано і чеську, й мадьярську, і російську, але хотів би, щоб у нас тут державною мовою була українська" (6, 281).

Юрій Мейгеш у своїй діалогі "Верховинці" та "Кам'яний ідол" також розповідає про події на Іршавщині, у селі Гірському (упізнавані прикмети Малого Раківця і Великого Раківця). Акцент зроблено на тому, що в народі живе ідея єдності з Великою Україною, ідея соціальної справедливості, ідея солідарності трудового люду, але буржуазна інтелігенція, ставши на націоналістичні позиції, на позиції автономізму, вносить розбрат в

середовище селян і робітників: "І особливо заплутаною й гострою була боротьба на Верховині; тут місцева буржуазія та частина застїпленої ідеями самостійності інтелігенції - підбурювали російською та українською білою емігрантщиною - розпалили дику ворожнечу. У калямуть боротьби аливалася учнівська молодь, обдурені селяни" (7, 80-81); "Частина інтелігенції, розагітована школою, пресою, жовтими брошурками, вела нескінченні суперечки про те, яка національність населяє Верховину. Слова "українець", "русин", "угрорус", "малорос", "карпаторус", "русский" повторювалися сотні, тисячі разів" (7, 163). Така агітація навіть двох братів Семенюків зробила антагоністами, бо Іван пішов за комуністами, а Ілько - за націоналістами: "В міру того, як Ілько виростає, в міру того, як він поступово піддавався впливу вчителів та попів, ідеями яких було пронизане все виховання, між ним та Іваном почало зростати відчуження" (7, 27). Тому радянське життя у Гірському починається з представником іншої інтелігенції: "Теринка привіз у село незнайому людину і зразу роздзвонив по сусідах: "Вчителя нового привіз, аж із Київщини родом". І з першої ж миті Панас - вчителя Лещук потрапив у гостинні верховинські обійми" (7, 376).

Просвітницьку діяльність вчителів на Іршавщині Федір Потушняк оцінює позитивно: "Вечорами молодь почала збиратися до вчителя на вечорниці. Він грав на скрипці, хлопці й дівчата співали або танцювали" (6, 69); "Василь слухав бесіду, і йому було одне незрозумілим - це сам учитель. Чому всі вчителі, які дотепер були в селі, не вели бесід з людьми, не створювали хорів, не говорили про Шевченка?... А цей вчитель прийшов і так старається просвітити народ..." (6, 74); "Пішов Антін до старого вчителя, показав листа, в якому писалося про закладання "Просвіти". Вчитель зацікавився цією справою, і в неділю вони зібрали людей в школі" (6, 211).

І зовсім протилежно читаємо у Юрія Мейгеша: "В Лазах біля церкви зав'язалася сварка між просвітниками та феншиківцями, яка закінчилася тим, що двох молодиків відвели в лікарню" (7, 8). Там же розтлумачено у примітці, хто такі учасники бійки: "Просвітники - бурж. націоналісти т.зв. українського напрямку, агентура фашистської Німеччини. Їх ще називали "самостійниками", "волошинцями". Між просвітняно-волошино-самостійницьким і феншико-бродівським угрупованням велася боротьба в питанні мови". У темному приміщенні читальні "Просвіти" Ілько Семенюк, розчарований безрезультативністю просвітницької роботи, селянці Олені, яка "стискувала в долонях подертій "Кобзар", сказав: "Культура? О-віта? Оці п'єси та грєзні всяка... Нічому не вірте, Оленко, бо все - брєхня..." (7, 47).

Проповідуючи ідею класової боротьби, автор іронізує над можливістю консолідації етносу шляхом просвітництва. А Михайло Грушевський ще у 1911 році у "Нарисі історії українського народу" писав про те, що у консолідації українського народу велику роль відіграє національно свідомі

інтелігенція: "місце старої збройної боротьби заступає боротьба культурна, в ім'я здійснення суспільних і національних ідеалів, які зв'язують в одне ціле мислі народу з цією новою інтелігенцією" (14, 17).

Михайло Томчаний більше виходив із правди життя, аніж із ідеології. Головний герой "Жменяків" - селянин, який прикипів до рідної землі. Він дорожить честю роду, Коників, який під час гортівського режиму прибрав прізвище Кекенш, заявляє: "А я, Коник, Жменяком був і буду. Ми дістали це прізвище - і носимо його від діда-прадіда" (8, 250). Він поважає чесних трудівників - представників інших націй, дружить із хліборобом свєрем Дувидом Мерменштейном (8, 12-13), але з неприязню сприймає офіційну політику чужинців: "Коли прийшли чехи - нас називали братами, а себе - демократами, а потім поруч з нашими і свої школи повідкривали у сєлах" (8, 251); "Горті хоче мою кров'ю заплатити за те, що дістав від Гітлера Трансільванію і наш Карпатський край" (8, 268). Тому і син його Юрко має у цьому питанні чітку позицію: "Досєть було нам з того поневір'яння. Бенеш колись казав, що вони на Підкарпатську Русь доплачують, і за Масарика так говорили чеські пани. Таку саму пісню співав і Горті. То вже на нас най ніхто не доплачує! Будемо жити влома, у своїй хаті, а не в панів у приймах" (8, 295)... Але й від радянського ладу герой не в захопленні. Син старого Жменяка Михайло каже коханій: "Ти сказала, Оленко, що землю дамо в колгосп, а той, в школі, хоче Бога забрати від нас... То що ж тоді нам залишиться? Пусто робиться на душі, Оленко!" (8, 309).

Якщо у Мейгеша хрести ламають ("Уночі хтось зламав чорний хрест, відніс його далеко на узбіччя і кинув у глибокий яр", 7, 549), то у Томчания - хрести ставлять: "Нарешті горбочок був наспаний. Михайло вганяв хреста у м'яку від дощів глину" (8, 293); "Зараз стоїть на могилі дубовий хрест із написом: "Іван Попеляк". Повернувся з війська син і поселився у Горбках, щоб батькову могилу тримати в порядку, принести йому на горбочок зеленого барвінку з-під яворів та залити свєчки, коли люди палять" (10, 15).

Автор трилогії про життя селян Горбка розуміє, що етнос об'єднується не матеріальними благами, а високою духовністю. У "Жменяках" є епізод: селянка Павлючиха залпакала під враженням прочитаних із "Кобзаря" творів Шевченка. Вона сказала: "Йой, як красно написано!.. і по-нашому" (8, 223). Устами старого Жменяка письменник висміює "ковбасні" погляди односельчанина Коника, для якого "однаково, як назвати ковбасу, аби тільки ковбасою була" (8, 250). Не справедливі пророкування змадяризованого словака Мартиновича, що Юрій Телегазі злакомиться на угорський хліб і сало і змадяризується (9, 11), бо юнак носив у собі вітшівщину, носив у собі все те, про що його рід "у піснях співав, у казках розповідав, чим він був багатий" (9, 94), бо шукав на чужині найменшу можливість зібратися із земляками "навколо українського слова, як біля кринички, щоб почерпнути силу від рідного гомону" (9, 198).

Михайло Томчаний, як і Улас Самчук, випробує свого героя коханням з угоркою. У романі Самчука Дмитро Цокан одружився з угоркою Кіті Йонаш, але духовної близькості між ними немає: і через п'ятнадцять років життя в українському середовищі вона була переконаною, що "все найкраще в світі є малярське, що цілий світ, то Малярщина, що українська мова - мова мужиків, а ваєсь малярський народ - графи та принци" (2, 255). Юрій Телегасі (у романі "Брати" - Юрко Романко) з Ілущкою створили "свою націю - закоханих" (9, 197): він вивчав угорську мову, а вона - русинську. Завершилося усе благополучно: "Ілущка в сорок п'ятому переїхала з Романком до його краю, Тепер "тверда малярка" - так називають горбківчани справжніх угорців - вільно розмовляє і по-українському. А сільським людям любиться, коли чужинка говорить по-їхньому" (10, 152).

Образ Юрія Телегасі (Юрка Романка) - автобіографічний. Михайло Томчаний устами головного героя роману "Тихе містечко" однозначно заявив про свою етнічну приналежність: "За "подаруночок" міністра я мав вродати свою душу: стати як не маляром, то хоча б блаженським утрово-русином і спокійно дивитись, як із моїх братів роблять угорців, наче русин не має ні права, ні місця на землі. Моя душа, стиснута у клітці, рвалася на волю і розпачливо кричала: "Люди, рятуйте русина!" Але Європі було не до мого крику. Вона торгувала людською честю, яку мінjala на силу, а мені шептала: "Не кричи! Мусиш розпорозитися між сильнішими, щоб і сліду твого не лишилося!" Лише рідна мати-Україна простягала до нас міцні руки" (9, 197-198).

Іван Чендей у романі "Птахи полишають гнізда" розповідає про долю краю у складі Радянського Союзу. Сюжет твору дуже простий: осідок селянина Михайла Пригари опинився в зоні будівництва Теремле-Рідської ГЕС, і родині треба переселитися, однак господарям важко покинути заите предками гніздо під Ясеновою горою. У той час будівництво ГЕС оспівувалося як свідчення турботи радянської влади про добробут горян, але автор відійшов від трафаретного протиставлення радянської дійсності дорадянській: у сільраді звучить рідна мова (Пригара каже голові сільради: "Та я говорити мені з тобою легко.... Не так, як із тими зайдами, що їх лиха доля приносила на вашу голову..."), але виконавцем сільради працює людина аморальна (Федір Вервечка хвалиться: "І курю, і п'ю, і ісаїсток люблю"); у школі працюють такі добросовісні учителі, як Михола Вихор, але "закону божого не видно" (11, 342). А ще: вигнаний із фари священик (11, 376), залякування Сибіром (11, 459)...

Письменник про драматичну долю краю сказав художніми натяками: фотографіями представників роду Пригар "в мундирах вояків чеських, угорських, а двоє ще в австро-угорських", документами "часів старої Австро-Угорщини", що їх виписували "пані чеські", "лісник Тона Айб", "агент по заготовлях Цірібайко"... У юності Михайло Пригара просився на роботу "при будівництві лісопилного заводу Фріда в долині Тересви", на схилі літ його приймає на роботу "в застебнутому на всі гудзики під саму шию кітелі,

в таких же галіфе, до блиску начищених хромових чоботях начальник відділу кадрів", син Пригари сфотографувався "в тільнящі, з двома стрічками на молодшовао одягненій безкозирці", а земляки працюють на заробітках в Архангельській області, в Комі, Новосибірську (11, 600).

Твір написано в часи соціальних замовлень і радянської цензури. Тому знайдемо в ньому слова про дружбу народів: епізод увічнення пам'яті про polegлих у боях за визволення Верховини ("Еге, руському садять білу берізку. Білорусові - зелену сосонку... А тому, що був з великої України, садять дубочка... Небога наша Гришанка синові садить смерічку...", 11, 433), слово про начальника будівництва ГЕС ("Михайло вже знав, що господаря кабінету звать Євгеном Васильовичем, що сам він з Білорусії, що дід його поліг у цих горах ще в першу світову", 11, 620). Та при цьому автор змалював негативні образи зрусифікованого Вервечки, космополіта Куглицького. Макаронічна мова Вервечки викликає посмішку: "Доріг і бомаг ще маю силу-силенну! Неколи! За спічки дякую, а повесткою викликаю вас на сльсовет по делу урядовому!" (11, 352-353). Куглицький своїми діями (неповага до традицій народу, готовність обманути державу, пиятика, сквернослів'я і т.д.) викликає зневагу. Йому не зрозуміти любов селянина Калини до рідної землі, на небажання того переселитися із гір відреагував фразою: "Нам добре там, де нам добре!" (11, 454). Стара Пригариха сказала зневажливо про нього: "до нас приплився якийсь світовик".

За остаточною редакцією роману важко визначити, якої національності Куглицький: аживав русизми, матюкається, живе у Львові, сина назвав Жоржиком, розхвалює ручучність германця та практичність чеха, байдужий до пам'яток української культури (11, 453)... Але у першій редакції роману був епізод, який допомагав вивисити етнічне походження цього "світовика": коли Пригара не погодився на приписку двох тисяч карбованців, які затим мав би передати Куглицькому, той вилаявся по-єврейськи. У першому книжковому виданні роману "Птахи полишають гнізда" (Київ: Рад. писем., 1965) читаємо: " - Мишугенер! - відвернувшись од Пригари, презирливо муркнув Куглицький" (с.221). У перекладі роману російською мовою І.Солодовникова і Е.Хайтіна (дип.: Чендей И. Птицы покидают гнезда. - Москва, 1968) цей епізод вилучено. В інших виданнях читаємо україномовний варіант лайки: " - Дурр... иги-иги... тата, - відвернувшись від Пригари, презирливо муркотів і татакав Куглицький" (11, 575).

Кікаво, що і Ольбрахт, аби підкреслити гнів єврейської громади щодо дій коменданта жандармерії, передає лайку їх рідною мовою: "Хазркопф!" - говорила напівголосно єврейська молодь" (1, 147); "Хазркопф!" - казали євреї, і це єдине жаргонне слово, яким вони висловили свою оцінку, означало: свиняча голова" (1, 149). Чендей пішов цим же шляхом, але бачимо, що цензура не дрімала. Та в романі залишилися інші натяки: "Куглицький... шось до своїх талмудів записав" (11, 573); "Куглицький бігав банькатими очима по витоптаній пішоходами стежці" (11, 451).

Про взаємовідносини русинів і євреїв багато сказано і Ольбрахтом, Іллешем, і Самчуком, і Гренджею-Донським, але що тому обійшли Скляренко, Тевельов і Мейгеш, дещо торкнулись цього питання Потушняк, Томчаний і Чендей. Маємо достатньо матеріалів, аби одніти, як впливала цензура (як можливо, і менталітет письменника) на відображення правди життя у художньому творі. Якщо Ольбрахт у нарисі "Євреї" (1932) підрахував, що в той час кожний восьмий житель Підкарпатської Русі був єврей і що "економіка цього краю...була в їхніх руках" (1, 202), то Тевельов не знайшов для своєї романної Студенці жодного єврейського визискувача, корчмареві дав румунське прізвище Попша. Мейгеш привів своїх героїв у корчму, але корчмареві навіть імені не дав, хоч для вдумливого читача зробив натяк, що корчмар - не русин, бо має "цалину смолясту борідку" (7, 16). І Потушняк про національність крамаря сказав натяком: "окатий, з довгими пейсами" (6, 31). Томчаний у романному Горбку поселив чотири єврейські сім'ї: "Неймани корчмарили, старий Лейба шевцював, Гланц вів крамничку, що пахла оселедцями, дрежджами і нафтою. Тільки Дувид тримав чепіги в руках, клепає косу на зорі" (8, 11). Дувид, жартуючи, нагадує Жменякові про ті часи, коли вони потоваришували: "Видно, сам Бог хотів, щоб живими зустрілися на фронті... два дурні з одного села, що воювали за Ференца-Йошку: один - русначок, другий - жид..." (8, 13).

І Іван Чендей, роблячи екскурсе у минуле Нижнього Бистрого, згадує багатих і бідних євреїв: корчмар Хамной, власник млина Зельман, корчмар Гельдман і сільський коваль Нухем Двойра. Селяни з сумом згадують коваля: "Того бідака димом пустили у Нашвейлері" (11, 518). І зовсім інше ставлення до Зельмана, який перебув важкі часи "на далекій гірській зимарші" і потім покинув насиджене місце: "Еге, після визволення покрутився в селі, в Ужгороді нюхнув, а коли увидів, що у нас треба хлібець мозолями заробляти, золото і долари - в торбу, торбу - на горба, ноги - на плечі і тайда за океан" (11, 519). Не згадували добрим словом і Гельдмана, який купив кісницю "від одного вучківського селянина за квартиру горілки" (11, 514). Про типовість такого підходу до єврейського питання можемо робити висновок на основі того, що і в "Жменяках" Томчаний простежується думка: зажерливість єврейської буржуазії кидає тів на весь етнос. Коли фашисти вивозили із Горбка євреїв, корчмареві Нейманові нагадали його недобрі вчвики: "Взяв ти мою землю від діточок, - згадала Нейманові Марія Мучичка, але без всякої злости, наче тільки скаржилася тому, кого зараз і сама жаліла. - Ти взяв від моїх діточок шматок хліба, а зараз чортові віддаси ту землю. Тепер і не твоя, і не моя!" (8, 270).

Письменники художнім словом переконують читачів, що міжетнічні відносини можуть бути нормальними лише при взаємоповазі, взаємопорозумінню. У романі Чендея начальник будівництва білорус Євген Нароч рахується з традиціями верховиців, дружина Миколи Пригари росіянка Лариса Купавна - також: переймає мелодії коломийок і виконує їх на баяні, розуміє необхідність того обряду, за яким поховано у верховинську землю

ї немовля. І угорка Ілушка із роману Томчаний "Тихе містечко" починає з того ж: у весільний вінок за бажанням жениха, як велить звичай русинів, випела розмарин, затим навчилася із свекрухою розмовляти її мовою. Але й свекруха знає мову невістки, а Юрко Телегазі шанобливо ставиться до угорської культури.

Національне і інтернаціональне у сприйнятті авторів тих романів, що досліджуються, можна простежити за символікою цих творів.

Духнович як символ русинської культури згадується тільки у "Повені" Потушняка: вчителя карають за те, що вчив учнів співати "Подкарпатські русини" Духновича та писав "по-нашому" до "Місяцеслова" (6, 74). Але цей вчитель вчить співати і "Рече та стогне Дніпр широкий" Шевченка. А товариство імені О.Духновича з його русофільською орієнтацією письменник висміяв (6, 278).

Уособленням національних змагань на Закарпатті найчастіше згадується Августин Волошин. Коли письменник розповідає про події до 1913 року, то може обмежитися згадкою про редаговану Волошином "Неділю". Герої роману Самчука по-різному сприймають її: старий Іван Цокан постійно читає ("А прочитай-но, Дмитре, "Неділю", 2, 29; "Я вже перечитав батькові його "Неділю", 2, 35), його син Павло, готовий до радикальних дій націоналіст, зневажає ("Павло побачив її, сплюнув", 2, 29). У романі Потушняка її постійно читає дідо Митер, бо виходить вона "народною мовою" (6, 28). Та коли розповідається про Карпатську Україну, то Волошина згадують як історичного діяча, але з прокомуністичних позицій - негативно: Іллеш змальовує Волошина опорою монархічного режиму Австро-Угорщини, антисемітом (3, 298); Тевельов - "войовничим головою українських буржуазних націоналістів", "німецьким розвідником" (4, 203, 302), Скляренко - "резидентом Гітлера", однодумцем націоналіста Кубійовича, гетьмана Скоропадського, виконавцем волі Риму і Нью-Йорка (5, 25, 219, 222, 442), Мейгеш - "попом", "зридиком", прибічником коністаборів (7, 213, 265, 274), політиком-неадахою ("Волошинський автономний уряд проголосив повну самостійність Карпатської України; довершивши шим останній акт злочину, втік до Румунії, щоб звідти перебратися в Німеччину, під крило свого покровителя Гітлера", 7, 275).

У художніх творах радянського часу проголошення Карпатської України висміяно у сталінському дусі - як спробу пришити до гудзика сардак. У романі Скляренка комуніст Михайло Тиснявець спростає виступ волошинця Росохи щодо проголошення самостійності Карпатської України: "І що ми отакій собі гудзик, то також правда, пане. Дуже маленький гудзик. Але, пане, та Радянська Україна, що по той бік Карпат, таки великий сардак. Що ви думаєте, пришивати сардак до гудзика?" (5, 111). Мейгеш устами січовика Гойчука наповнив цей символ конкретним змістом: "Брати українці в більшовицьких Совеітах чекають нашої допомоги. І ми її дамо! Ми створимо велику соборну Україну" (7, 197). За задумом авторів цих творів, русини

Закарпаття мріяли тільки про соціальне визволення: "коби наш маленький гудзик та пришити до того великого сардака..." (Склярєнко, 5, 111), "чи не ліпше би було, щоб вони нас визволили" (Мейгеш, 7, 197).

Українську ідею найчастіше символізує Тарас Шевченко: у Самчука - січовий стрілець-галичанин Борис Верхола дає Дмитру Цокану прочитати "Кобзар", після чого у молодого гуцула "камінь у грудях розм'як" (2, 70), а малий Тулайдан повісив портрет Шевченка у вівчарській колибі (2, 258); читає "Кобзар" і Любомир-Продан Гринюх в романі Гренджі-Донського "Сини Верховини" (12, 103); пост-початківець Антінко Каменяр із "Повені" Потушняка мріє написати "таку книгу, як "Кобзар", щоб пробудити народ" (6, 240); Юрко Телегазі ("Тихе містечко" Томчания) побачив "Кобзар" у павільйоні Радянського Союзу та побоявся узяти, аби не накликати на себе біду, але поніс його "в серці, куди ніхто не загляне" (9, 236).

Та було й інше сприйняття постаті Великого Кобзаря - класове: у Іллєша - це "кріпак-бунтівник", ворог "будь-якій тиранії" (3, 311-312); у Тевельова - вчитель Куртинєць повісив у школі портрети Шевченка і Пушкіна як "наших, руських" поетів, як символ того, що "русини з українцями та москалями - брати рідні" (4, 10); у Чендея - однополчани-червоногвардійці портрет Шевченка подарували Петру Каліні, який після перемоги революції на всій Україні повертався в Карпати (11, 455).

Так само неоднозначно сприймалася і символіка кольорів. Самчук вірністю юного Тулайдана синьо-жовтій барві ("На кресані в нього забруднена й вилягла стрічка з жовтої й синьої барви", 2, 258) утверджує віру в перемогу національної ідеї, а Мейгеш, показавши цей символ розтоптаним 15 березня 1939 року ("На хідниках валялися жовто-блакитні стрічки", 7, 283), говорить про безперспективність визвольних українських змагань. Гренджа-Донський депутати на народну раду у Хусті у січні 1919 року веде під синьо-жовтими прапорами (12, 346), а Потушняк - під червоними (6, 80), бо його герої хочуть жити не в Соборній Україні, а у Радянській Україні (6, 80). У романі Склярєнка делегати з'їзду народних комітетів 26 листопада 1944 року проголошують під червоними прапорами: "Волимо до матері - Радянської України" (5, 789).

Майже всі письменники згадують Росію як символ дружби народів: Шугасві серед можливих варіантів порятунку радять тікати у Росію (Ольбрахт, 1, 128); розповідями "про Росію" формується менталітет русина Івана Михалка (Іллєш, 3, 257); всю Студеницю підняла на ноги "вість про велику революцію в Росії" (Тевельов, 4, 20); Гриць Мочарнюк чекає допомоги "від наших, від Росії" (Мейгеш 7, 129); звістка, що "в Росії народ повстав", породжує у закарпатців "нові думки й надії" (Потушняк, 6, 16)... Тільки Самчуком цей символ сприймався опозиційно: "Старшина, оказується, був свідомим українцем і не бажав воювати за Росію" (2, 90).

Часто письменники послуговуються і іменем-символом Ленін. Найкраще це проілюструвати епізодом із роману "Карпатська рапсодія" Іллєша: у солекопальні зібралися "трос бородатих людей у формі угорської червоної армії", "чотири русинські селяни в козушках", "двоє румунських солдатів" біля написаного великими червоними літерами об'єднуючого їх слова "Ленін" (3, 475). Про інтернаціоналістську місію Леніна розповідає комуніст Горуля головному героєві роману Тевельова Івану Білинцю: "Ленін... Кажуть, на Волзі народився... І пішов, по всій землі пішов!" (4, 109).

Є у досліджених творах і інші символи, які несуть у собі етнологічне навантаження: вишиванка як атрибут "українських буржуазних націоналістів" (у Іллєша, Тевельова, Мейгеша), столиця СРСР - Москва (із захопленням - у Іллєша, Тевельова, Склярєнка, Мейгеша, із сарказмом - у Самчука)...

Бачимо, що одні і ті ж події сприймаються і зображуються по-різному: у залежності від часу написання твору (романи Ольбрахта і Самчука - у демократичній Чехословаччині, твір Тевельова - у сталінські часи, "Птахи полишають гнізда" - за хрущовської відлиги), джерел інформації ("Тихе містечко" Томчания - особисті спостереження, "Карпати" Склярєнка - вивчення історичних джерел), рівня втручання цензури (підцензурні зміни в романі Чендея стосовно прозорого натяку про національність Куглицького і нецензуровані "Сини Верховини" Гренджі-Донського), світоглядної, соціальної і політичної позиції автора (національно-патріотичні переконання Самчука і Гренджі-Донського, орієнтація на комуністичні ідеали Іллєша, Тевельова, Склярєнка, Мейгеша), менталітету письменника (любов до рідних Карпат Потушняка, Гренджі-Донського, Томчания, Чендея, погляд на життя русинів із просвірецьких позицій Іллєша, Ольбрахта) та інших чинників. Коли врахувати, що роман Самчука кілька десятиліть був у списку табуйованих творів (прийшов знову до українського читача лише у 1996 році), а "Сини Верховини" вийшли у світ у Вашингтоні дуже обмеженим тиражем, малодоступні для широкого читачького загалу і тепер, то легко зробимо висновок, у якому напрямку формувався менталітет тих, хто читав романи Тевельова (тираж "Верховино, світку ти наш...", що випустило у світ українською мовою книжково-журнальне видавництво в Ужгороді у 1954 році, сягнув 65 000), Склярєнка (тираж видавництва "Карпати" у 1981 році - 50 000), Мейгеша (тираж у київському видавництві "Дніпро" у 1979 році "Верховинців" та "Кам'яного ідола" - 100 000)...

Відповідні стереотипи нав'язувала і літературна критика. Юрій Балєга у монографії "Художні відкриття чи правда факту?" (Ужгород, 1969), виходячи "з точки зору ленінської теорії відображення" і враховуючи "завдання соціалістичного реалізму", похвалив діалогію Мейгеша за "міцний сюжет", "історичну достовірність фактів", подолання однобічності в

зображенні минулого трудівників краю" (с.200-201) і розкритикував Чендея за те, що у романі "Птахи полишають гнізда" немає "міцно збудованого стрімкого й цікавого сюжету", сторінки твору "замулено нудними описами дрібниць", "картинками побуту, звичаїв і обрядів відсталого горяннина "підмінено" серйозні суспільствознавчі проблеми" (с.177-183). Добре, що наш час не заганяє нас у прокрустове ложе ідеологем і ми маємо можливість вслухатися у багатоголосся історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ольбрахт І. Микола Шугай, розбивник. - Ужгород: Карпати, 1990.
2. Самчук У. Гори говорять! - Ужгород: Гражда - Карпати, 1996.
3. Ілеш Б. Карпатська рапсодія. - Ужгород: Карпати, 1987.
4. Тевельов М. "Верховино, світку ти наш..." - Ужгород, 1954.
5. Складенко С. Карпати. - Ужгород: Карпати, 1981.
6. Потушняк Ф. Повінь. - Ужгород: Карпати, 1971.
7. Мейгеш Ю. Верховинці. Кам'яний ідол. - Київ: Дніпро, 1979.
8. Томчаній М. Жменяки. - Ужгород: Карпати, 1967.
9. Томчаній М. Тихе містечко. - Ужгород: Карпати, 1969.
10. Томчаній М. Брати. - Ужгород: Карпати, 1972.
11. Чендей І. Птахи полишають гнізда // Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. - Т.2. - Київ: Дніпро, 1982. - С.323-622.
12. Гренджа-Донський В. Сиви Верховини // Гренджа-Донський В. Твори. - Т.6. - Вашингтон, 1986.
13. Під прапором Жовтня: Документи й матеріали. - Львів, 1957.- С.292-295, 299-300.
14. Грушевський М.С. Очерк історії українського народу. - Київ: Льбидь, 1990.